§ 49. Культура Беларусі ў другой палове XVI — XVIII ст.

БАРОКА

ІКАНАПІС РАКАКО

БАТЛЕЙКА ІНТЭРМЕДЫЯ

КЛАСІЦЫЗМ

ШКОЛЬНЫ ТЭАТР

САРМАТЫЗМ

1. Сарматызм і барока ў беларускай культуры канца XVI — XVIII ст. У XVII ст. у Рэчы Паспалітай атрымала пашырэнне канцэпцыя сарматызму, згодна з якой уся шляхта — і Польшчы, і ВКЛ — нібыта паходзіла ад ваяўнічых сарматаў і складала адзінае цэлае. Мова сарматаў — польская, таму кожны шляхціц мусіў карыстацца менавіта ёю. Такім чынам, польская мова з'ўлялася прыкметай прыналежнасці да найвышэйшага саслоўя. У выніку ў XVII ст. польская мова атрымала максімальнае пашырэнне сярод шляхты Беларусі і Літвы, што спрыяла яе паланізацыі і разрыву з традыцыямі большасці насельніцтва. Адметнай рысай сарматызму было перакананне шляхты ў поўнай перавазе польскай палітычнай мадэлі, звычаяў і нават адзення над усімі іншымі народамі. Адной з галоўных ідэй гэтай канцэпцыі быў шляхецкі кансерватызм, захаванне недатыкальнымі сваіх прывілеяў і недапушчэнне ніякіх перамен звонку. Негатыўна ўспрымаліся ўсякія змены і рэформы, таму што ўклад Рэчы Паспалітай лічыўся ідэальным.

Сармацкая ідэалогія

Чаму сарматызм набыў папулярнасць і зрабіўся асаблівасцю шляхецкай культуры?

Ад канца XVI ст. галоўным праваднікам ідэй Контррэфармацыі ў ВКЛ выступаў мастацкі стыль

Партрэт Станіслава Антонія Шчукі. 1735–1740 гг.

Якія элементы ўбору ў сармацкім партрэце падкрэслівалі высокі сацыяльны статус шляхціца?

Новыя літаратурныя жанры

барока. Ён супрацьпастаўляў волю і розум чалавека пачуццёваму пачатку быцця. Стыль барока праявіўся ў свецкім і рэлігійным, шляхецкім і народным мастацтве, што паспрыяла з'яўленню мастацкіх навацый, якія пераўтварылі аблічча культуры.

Высокі сацыяльны статус шляхты падкрэсліваўся раскошай і багаццем адзення. Багатыя і прыгожыя даспехі зрабіліся складовай часткай калекцый. Іх з гонарам дэманстравалі гасцям. Аксаміт, шоўк, тканіны, расшытыя золатам, дарагое футра выкарыстоўваліся ў строях шляхты настолькі шырока, што знешні выгляд паслоў Рэчы Паспалітай аднойчы ўразіў нават турэцкага султана.

У Заходняй Еўропе такі стыль адзення ўспрымаўся як усходні. Еўрапейцы эпохі барока цікавіліся ўсім экзатычным, пышным, а для шляхціца Рэчы Паспалітай, які прыязджаў у Заходнюю Еўропу, сармацкі строй быў сродкам самасцвярджэння. З яго дапамогаю шляхта вызначала сваю самабытнасць, этнічную і дзяржаўную прыналежнасць.

2. Кніжная справа і літаратура. У другой палове XVI — XVIII ст. на змену традыцыйнаму летапісанню прыйшлі новыя літаратурныя жанры: хранографы, сінапсісы, дыярыушы. Гэтыя творы апавядалі пра гістарычныя падзеі, што адбываліся на тэрыторыі Беларусі, пра побыт шырокіх пластоў насельніцтва («Баркулабаўскі летапіс», другая палова XVI — пачатак XVII ст.), апісвалі жыццё шляхты («Дзённік Хведара Еўлашэўскага», 1603–1604 гг.).

ЛІТАРАТУРНЫЯ ЖАНРЫ

Сінапсісы	Хранографы	Дыярыушы
кароткія істарычныя агляды	аб'ёмныя сваім зместам агляды сусветнай гісторыі	дзённікі

Выдавецкая справа

Ад канца XVI і да сярэдзіны XVII ст. значную ролю ў выдавецкай справе адыгрывалі тыпаграфіі праваслаўных брацтваў. Тут былі апублікаваныя славянскія граматыкі Лаўрэнція Зізанія (1596 г.), Мялеція Смятрыцкага (1619 г.) і іншых аўтараў. Усяго да 1654 г. у ВКЛ пабачылі свет 17 рэдакцый кірылічных буквароў. Аднак у XVIII ст. сталіца ВКЛ Вільня перастала быць цэнтрам кірылічнага кнігадрукавання.

Рэлігійна-палітычная палемічная публіцыстыка

З нарастаннем міжрэлігійнай барацьбы ў выдавецкую справу ўключыліся каталіцкія і ўніяцкія ордэны. Сфарміравалася рэлігійна-палітычная палемічная публіцыстыка. У першай палове XVII ст. сярод каталіцкага кліру найбольшай папулярнасцю карысталіся творы Пятра Скаргі. Ідэйныя пазіцыі ўніятаў адстойвалі Язэп Руцкі і Леў Крэўза. Вялікі ўнёсак у развіццё праваслаўнай палемічнай літаратуры зрабілі Лявонцій Карповіч, Афанасій Філіповіч, Стэфан Зізаній і інш.

Палітычная сатыра

Новым жанрам беларускай літаратуры стала *палітычная сатыра*. Сярод найбольш яскравых твораў можна вылучыць «Прамову Мялешкі» і «Ліст да Абуховіча». Іх аўтары дасціпна парадыравалі чужаземцаў — немцаў і палякаў, высмейвалі сляпое

Яскравым прыкладам напалу рэлігійна-палітычнай палемікі з'яўляецца лёс твора Хрыстафора Філалета «Апакрысіс, або Адказ на кніжкі аб Берасцейскім саборы», апублікаванага ў 1597 г. у адказ на працы Пятра Скаргі.

Тытульны аркуш кнігі Хрыстафора Філалета «Апакрысіс, або...». 1597 г.

Як вы лічыце, чаму «Апакрысіс...» сістэматычна знішчалі ў Рэчы Паспалітай і праз 30 гадоў пасля публікацыі было ўжо складана знайсці друкаваны экзэмпляр гэтай кнігі?

пакланенне ім беларускай шляхты і адстойвалі палітычныя інтарэсы беларускіх зямель.

Барока

3. Архітэктура. Архітэктуру барока адрознівалі дынамічныя кампазіцыі, кантрасты маштабаў, матэрыялаў і фігур, выразныя святлоценевыя эфекты, ужыванне крывалінейных формаў і імкненне ствараць адчуванне бясконцасці прасторы.

Класіцызм

У 1770-я гг. паралельна з познім барока ў архітэктуры ВКЛ атрымаў пашырэнне класіцызм. Ён дэманстраваў ідэю разумнасці, упарадкаванасці, гарманічнасці быцця, кананізаваў антычную класіку як дасканалы ўзор. Магнаты і шляхта пачалі ствараць у сваіх маёнтках палацава-паркавыя ансамблі. У стылі класіцызму пабудаваныя палац Агінскіх у Слоніме, Тызенгаўза ў Гродне, Валовічаў у Свяцку, Храптовічаў у Шчорсах, Ружанскі палац — рэзідэнцыя князёў Сапегаў. Змяніліся прынцыпы горадабудаўніцтва. Гораду больш не патрабаваліся замкавыя абарончыя комплексы. Упарадкоўвалася вулічная сетка горада, узбуйняліся кварталы.

Палацавы комплекс Сапегаў у Ружанах. Паштовая марка. 2017 г.

ГІСТОРЫЯ І СУЧАСНАСЦЬ

1. Успомніце, калі, у якім стылі і па загадзе якога князя быў пабудаваны Сафійскі сабор у Полацку.

2. Калі і пры якіх абставінах храм змяніў свой выгляд?

3. Назавіце асноўныя рысы стылю, у якім быў перабудаваны Сафійскі сабор у XVIII ст.

4. Падрыхтуйце творчы праект «Тысячагадовая гісторыя Полацкай Сафіі» ў адной з формаў: мультымедыйная прэзентацыя, буклет, відэаролік, постар і інш.

Сабор Святой Сафіі. Полацк

ПЕРЫЯДЫ РАЗВІЦЦЯ СТЫЛЮ БАРОКА Ў АРХІТЭКТУРЫ ВКЛ

РАННЯЕ БАРОКА

Канец XVI — першая палова XVII ст.

Замкі бастыённага тыпу, выкарыстанне зямельных валоў і равоў, пяцівугольныя ўмацаванні крапасных муроў

Нясвіжскі замак. Макет часоў першай паловы XVII ст.

Храм-базіліка — цэнтральны неф вышэйшы за ўсе астатнія; галоўны фасад пляскаты з невялікім наборам дэкаратыўных элементаў

Касцёл Божага Цела ў Нясвіжы. Срэбраная памятная манета Беларусі. 2005 г.

Богаяўленскі сабор. Малюнак. Магілёў. XIX ст.

СТАЛАЕ БАРОКА

Другая палова XVII ст. — 1730-я гг.

Двухвежавая базіліка: павялічылася колькасць ярусаў вежаў, фасад аздабляецца пластычнымі рашэннямі

Касцёл св. Францыска Ксаверыя. Гродна. Фотаздымак. 1920–1930-я гг.

ПОЗНЯЕ БАРОКА (віленскае барока)

1730–1780-я гг.

Пластычнасць аб'ёму фасада, маляўнічасць сілуэта, мнагаярусныя ажурныя вежы, інтэр'еры ў стылі ракако — з дэкаратыўнымі элементамі і выкарыстаннем ляпніны

Сафійскі сабор. Полацк. Малюнак. Мастак Н. Орда. Сярэдзіна XIX ст.

Касцёл Унебаўзяцця Найсвяцейшай Панны Марыі. Аг. Будслаў. Мінская вобл.

З якімі гістарычнымі падзеямі і сацыяльнымі працэсамі было звязана змяненне прынцыпаў горадабудаўніцтва на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII ст.?

Манументальная скульптура

4. Выяўленчае мастацтва. У перыяд барока ў ВКЛ з’явілася *манументальная скульптура*. Яна развівалася як мемарыяльная і алтарная. Першыя скульптурныя надмагіллі з’явіліся ў Вільні ў сярэдзіне XVI ст. Яны былі прысвечаны віленскаму біскупу Паўлу Гальшанскаму і канцлеру ВКЛ Альбрэхту Гаштольду. У канцы XVI — першай палове XVII ст. мемарыяльная скульптура зрабілася вельмі папулярнай сярод знаці.

Ад другой чвэрці XVII ст. пачала імкліва развівацца драўляная алтарная скульптура. Ствараючы яе, майстры звярталіся да гатычных узораў — так званага гатычнага барока. У першай палове XVII ст. шмат раннебарочных алтароў было створана ў цэрквах Волпы, Новай Мышы, Крамяніцы, Будслава. Большасць з іх была выраблена заходнееўрапейскімі майстрамі (нямецкімі, польскімі, італьянскімі) на заказ магнатаў — фундатараў храмаў.

Драўляны разны алтар «Унебаўзяцце Марыі». XVII ст. Аг. Будслаў. Мінская вобласць

Іканастас. Смаленскі сабор Навадзевічага манастыра. Масква

Разьба па дрэве

У XVII ст. узнікла *аб'ёмна-ажурная беларуская разьба па дрэве*, якая выкарыстоўвалася для ўпрыгажэння праваслаўных храмаў. Прыкладамі з'яўляюцца іканастас і царская брама Мікалаеўскай царквы ў Магілёве, выкананыя мясцовымі майстрамі. Характарам разьбы яны блізкія да іканастаса, выкананага для Смаленскага сабора Навадзевічага манастыра ў Маскве беларускімі майстрамі, сярод якіх працаваў і Клім Міхайлаў.

У першай траціне XVIII ст. сфарміравалася *віленская школа разьбы*. Алтарныя ансамблі ў гэтым стылі былі выкананы ў францысканскім касцёле Пінска і езуіцкім касцёле Гродна. Адметнымі рысамі скульптуры беларускага барока таго часу зрабіліся адсутнасць знешняй дынамікі і напругі, ураўнаважанасць і стрыманасць.

Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва

Інтэнсіўна развівалася дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. У аздабленні палацаў і храмаў шырока ўжываліся рэльефная паліхромная кафля, мастацкае

Францішка Уршуля Радзівіл. Гравюра на медзі. Гершка Лейбовіч. 1758 г.

каванне, чаканка. Слуцкія паясы, карэліцкія габелены, урэцка-налібоцкае шкло, свержанскі і целяханскі фаянс атрымалі шырокую вядомасць у ВКЛ і па-за яго межамі.

Сфарміравалася беларуская школа гравюры на медзі. Праца з металам дазволіла мастакам мадэляваць аб'ём, дабівацца грання святла і ценю. Вядомымі майстрамі гравюры другой паловы XVII ст. былі Аляксандр Тарасевіч з Глуска, Максім Вашчанка з Магілёва.

5. Музыка і прыгонны тэатр. У музычным мастацтве XVI–XVII стст. найбольш разнастайныя па тэматыцы жанраў былі *канты* — многагалосныя вакальныя творы. Яны дзяліліся на лірычныя, сатырычныя, філасофскія гімны і псалмы (царкоўныя спевы). Канты распаўсюджваліся як вусна, так і пісьмова, праз рукапісныя і друкаваныя зборнікі. Гэты жанр уяўляў сабой унікальнае спалучэнне прафесійнай і народнай музыкі свайго часу.

Месы, опера і балет

У XVIII ст. слухачам прапаноўвалася музыка рознага прызначэння і спосабу выканання: вакальная (сольная і харавая), інструментальная (ансамблевая і аркестравая), вакальна-інструментальная. Найбольш запатрабаваным жанрам культавых і свецкіх мерапрыемстваў зрабіліся *месы* — цыклічныя творы з кананічным тэкстам. Атрымалі пашырэнне опера і балет. Лібрэта да оперных спектакляў стварала першая жанчына-пісьменнік Рэчы Паспалітай — Францішка Уршуля Радзівіл.

У Слуцку, Слоніме, Нясвіжы, Гродне і Шклове былі створаны балетныя і музычныя школы. Іх выпускнікі паспяхова выступалі на сцэнах варшаўскіх і пецярбургскіх тэатраў.

Прыдворныя тэатры

У рэзідэнцыях магнатаў з'явіліся прыдворныя тэатры. У пастаноўках спектакляў бралі ўдзел запрошаныя з-за мяжы прафесійныя артысты. Пры рэзідэнцыях магнатаў адкрываліся школы для навучання музыкантаў, артыстаў балета. Рэжысё-

ПРАВОДЗІМ МІНІ-ДАСЛЕДАВАННЕ

У 70-х гг. XVIII ст. у Слоніме Міхал Казімір Агінскі стварыў вялізны архітэктурны ансамбль. У яго ўвайшлі палац, манеж, аранжарэя, дамы для прыдворных і гасцей, тыпаграфія, тэатр, гаспадарчыя пабудовы, парк. Але галоўным стварэннем гетмана быў ягоны аркестр (адзін з найвялікшых у Еўропе таго часу), а таксама оперная і балетная трупы. Узведзены ў стылі барока тэатр — «Дом оперы» — размяшчаўся паміж палацам і адводным каналам, што цягнуўся ад р. Шчары. Вялікая сцэна тэатра была сканструявана паводле апошняга слова тэхнікі: яна магла запаўняцца вадой, і тады перад гледачамі плавалі сапраўдныя, а не бутафорскія чаўны. Дазваляла ўвасабляць найскладанейшыя спектаклі і балетныя пастаноўкі, тэатралізаваныя конныя баталіі і водныя феерыі.

1. *Чаму Слонім у тыя часы называлі «Палескімі Афінамі»?*
2. *Назавіце маёнткі на тэрыторыі Беларусі, дзе ў XVIII ст. былі таксама створаны прыдворныя тэатры.*
3. *Якую ролю тэатр адыгрываў у жыцці чалавека ў XVIII ст.? Ці змянілася яна ў сучасным грамадстве?*

Слонімскі тэатр князя Міхала Казіміра Агінскага. Малюнак-рэканструкцыя

рамі прыватных пастановак з'яўляліся замежныя драматургі.

У тэатральных пастаноўках часцяком брала ўдзел мясцовая шляхта. Так адбывалася таму, што тэатр зрабіўся часткай паўсядзённага жыцця магнатаў. Кожная падзея ў іх жыцці — ад нараджэння да смерці — суправаджалася пышнымі ўрачыстасцямі.

Школьны тэатр

6. Народная культура. У XVII–XVIII стст. у ВКЛ бурна развіваўся школьны тэатр — сцэнічныя пастаноўкі вучняў езуіцкіх калегіумаў і брацкіх школ. У 1787 г. на сцэне Забельскага дамініканскага калегіума была пастаўлена першая многаактовая беларуская «Камедыя» Каятана Марашэўскага. Яе цэнтральным персанажам выступіў беларускі селянін.

Батлейка

Развівалася батлейка — тэатр лялек, які спалучаў у сабе элементы народнага тэатра, фальклору і лялечнага прадстаўлення. У канцы XVIII — пачатку XIX ст. на Віцебшчыне з'явіўся батлеечны тэатр «Жлоб» (ад польскага «яслі»). Гэтая разнавіднасць батлейкі мела выгляд двух'яруснай трохкупальнай царквы і ўяўляла сабой своеасаблівы тэатр ценяў. У Еўропе канца XVIII — пачатку XIX ст. аналагаў такому тэатру не было.

Гістарычныя песні і паданні

З'яўляліся новыя эпічныя жанры — *гістарычныя песні* і *паданні* аб падзеях, бліжэйшых і жывейшых у памяці народа. Асноўным зместам героіка-гістарычнага эпасу зрабілася барацьба супраць прыгоннай няволі і нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту.

Іканапіс

У сярэдзіне XVII ст. у іканапісе, што прызначаўся для шырокіх народных мас, сфарміравалася барока. Іконы атрымалі разну́ю арнаментацыю, яны перадавалі натуральныя чалавечыя настроі (плач, радасць, смутак) і жыццёвыя сітуацыі (нараджэнне дзіцяці, пахаванне і інш.).

Прыкладам іконы барока з'яўляецца «Раства Багародзіцы». Аўтар падпісаў сваё імя — Пётр Яўсеевіч з Галынца. Ён выявіў на іконе падушкі з беларускім нацыянальным узорам, паказаў пейзаж за шыбай акна, бытавыя прадметы, якія этнаграфічна дакладна перадавалі жыццё Магілёўшчыны XVII ст.

7. Працэсы паланізацыі на беларускіх землях. Контррэфармацыя і ганенні на дысідэнтаў, выцясненне з афіцыйнага ўжытку беларускай мовы, сар-

мацкая ідэалогія надзвычай негатыўна паўплывалі на развіццё духоўнай культуры на тэрыторыі Беларусі. У розных галінах грамадскага жыцця ўзмацняліся працэсы **паланізацыі**.

Паланізацыя ў першую чаргу закранула найвышэйшую знаць і шляхту Беларусі. Пасля падпісання Люблінскай уніі гэты працэс узмацніўся. Усё больш трывалыя пазіцыі займала польская мова, якая была мовай каралеўскага двара і буйны́х землеўладальнікаў. Усходнеславянская знаць ВКЛ намагалася пераймаць польскую арыстакратыю, прычым не толькі яе мову, але і культуру, лад жыцця. У XVII–XVIII стст. паланізацыя закранула нават дробную шляхту, вярхушку мяшчанства, уніяцкае духавенства. У 1697 г. у афіцыйным справаводстве ВКЛ старабеларуская мова была замененая польскай.

Паланізацыя — запазычанне або насаджэнне польскай культуры і польскай мовы.

Якія фактары ўплывалі на развіццё беларускай культуры ў XVI–XVIII стст.?

Ікона «Раства Багародзіцы». 1649 г. (Захоўваецца ў Нацыянальным музеі)

Напрыканцы XVIII ст. беларускае грамадства апынулася перад пагрозай поўнай страты сваёй эліты. Носьбітам беларускай мовы і традыцыйных каштоўнасцей беларускай культуры заставаўся народ — сяляне, значная частка мяшчанства, а таксама дробная шляхта. Яны зрабіліся галоўнай перашкодай для працэсаў культурнай асіміляцыі — поўнага прыняцця беларускім народам традыцый польскай культуры.

калі ў свеце...	**на тэрыторыі Беларусі...**
XVII–XVIII стст. — пашырэнне барока ў краінах Еўропы	XVII–XVIII стст. — панаванне стылю барока ў архітэктуры

ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Ахарактарызуйце праявы стылю барока на тэрыторыі Беларусі ў жывапісе, архітэктуры, дэкаратыўна-прыкладным мастацтве. Прывядзіце найбольш яскравыя прыклады твораў.
2. Калі адбыўся пераход да класіцызму? Якія асаблівасці адрознівалі класіцызм ад мастацкага стылю барока?
3. Ахарактарызуйце развіццё літаратуры і кніжнай справы ў ВКЛ у XVII — першай палове XVIII ст.
4. Што б вы адказалі свайму суразмоўцу, які сцвярджае, што Вялікае Княства Літоўскае — самая тэатральная краіна Еўропы?
5. На аснове тэмы «Культура Беларусі ў другой палове XVI — XVIII ст.» сфармулюйце тры ключавыя вывады па вывучаным матэрыяле.